

Dr DEJAN ANTIC, docent
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Niš, Republika Srbija
dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

UDK 94:341.7(497.11)"1915"(093.2)
94(497.11 Ниш)"1914/1915"(093.2)

originalan naučni rad / original scientific paper
primljeno / received: 25. 5. 2020.
prihvaćeno / accepted: 20. 11. 2020.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2021.1.ant.19-34>

EVAKUACIJA RATNE PRESTONICE SRBIJE – NIŠA 1915. GODINE

APSTRAKT: Od 25. jula 1914. do jeseni 1915. godine grad Niš je poneo ulogu nezvanične ratne prestonice Kraljevine Srbije. Ulaskom Kraljevine Bugarske u rat na strani Centralnih sila, srpska vlada, državno rukovodstvo, Narodna skupština, diplomatski kor i ostali organi vlasti smešteni u Nišu bili su direktno ugroženi od napada neprijateljskih snaga sa istoka, zbog čega je preduzeta njihova evakuacija. Koristeći se arhivskom građom, memoarima i relevantnom literaturom u radu se prikazuju tok i detalji evakuacije Niša iz septembra i oktobra 1915. godine. Posebna pažnja u istraživanjima posvećena je evakuisanju diplomatskog osoblja, državne arhive, inostranih sanitetskih misija i industrijskih postrojenja.

KLJUČNE REČI: Niš, ratna prestonica, Kraljevina Srbija, Bugarska, evakuacija, Crveni krst, Centralne sile

Pripreme za evakuaciju

Neposredno nakon izbijanja Velikog rata grad Niš je poneo ulogu jednog od najvažnijih političko-diplomatskih centara u ratom zahvaćenoj Kraljevini Srbiji. Prema odluci regenta Aleksandra Karađorđevića u njemu su tokom ratnih dešavanja 1914. godine utočište pronašli Narodna skupština, Vlada, veliki broj državnih ministarstava, administracija, diplomatski kor i politička elita zemlje. Epitet ratne prestonice Kraljevine Srbije grad Niš je izgubio na jesen 1915. godine usled pada južnih srpskih krajeva pod bugarsku okupacionu vlast.¹ Još u maju 1915. godine, nemačke diplomate obavestile su bugarsku vladu da je rukovodstvo Nemačke i Austro-Ugarske usled dešavanja u Galiciji i povoljnih prilika na Dunavu odlučilo da započne opsežne pripreme za sprovođenje vojne akcije protiv Srbije. Kao jedan od preduslova za sprovođenje intervencije nave-

¹ Дејан Антић, „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године“, *Токови историје*, бр. 1, (2020), 47–48.

den je pristanak i saglasnost Bugarske koja je trebalo da pošalje svog visokog oficira za sklapanje vojne konvencije sa Centralnim silama.²

Vodeni namerom da nekako smire balkanski konflikt poslanici sila Antante u Sofiji i ministar Edvard Grej zasedali su 14. septembra 1915. u Londonu. Isti cilj smirivanja situacije imali su i pritisci predstavnika Antante u Nišu (privremenoj srpskoj prestonici), upućeni premijeru Nikoli Pašiću povodom vesti da su Srbi zatražili i insistirali da napadnu Bugare da bi se razjasnila situacija.³ Saveznici su stavili do znanja Pašiću da Srbija ne sme prva da preduzme vojne akcije protiv Bugarske. Ruski i francuski poslanici u Nišu savetovali su Pašića da srpska vojska ne učini ništa što bi izazvalo Bugarsku da izvrši napad. Pašić je strane poslanike pitao da li oni misle da ne treba preduzimati mere zaštite granice prema Bugarskoj na šta su mu odgovorili kako na to ne misle, ali da Srbija ne sme prva da napadne ili isprovocira bilo kakav sukob.⁴

Srpskoj vladi je stigao telegram iz Petrograda u kojem se kaže da britanski ministar vojni nalazi da je u tadašnjoj situaciji bolje prvi ne napadati već je poželjnije čuvati severni front, a jednim delom zauzeti podesne pozicije prema Bugarskoj radi osiguranja železničke pruge i na tim pozicijama čekati savezničku pomoć, koju su Britanci spremni da pošalju. Pored te pomoći, Britanci su predali Srpskoj vrhovnoj komandi i telegram lorda Kičnera, koji navodi kako je „neprijateljski raspoložen prema planovima Srpske vrhovne komande koja ona misli da preduzme prema Bugarskoj“.⁵ Odmah zatim je i preko pukovnika Harisona stigao još jedan telegram, gotovo u ultimativnoj formi: ako Srbija prva napadne Bugarsku – Britanija otkazuje sve simpatije prema Srbiji.⁶ Tako je Srbija morala da popusti pred savezničkim pritiscima.⁷

² Дејан Антић, „Краљевина Бугарска и планови за окупацију Србије у појединим документима Централних сила 1915. године“, у: *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918*, зборник радова, уредници Верољуб Трајковић, Дејан Антић и Иван Бецкић (Лесковац–Врање: Народни музеј, 2016), 99.

³ Снежана Радоева, „Бугарско-српски односи у фокусу европске дипломатије (1913–1915)“, у: *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе (Зборник радова)*, књига 30, уредници Срђан Рудић и Миљан Милкић (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 84.

⁴ Архив Српске академије наука и уметности (ASANU), signatura 9875, rukopis „Pregled diplomatske akcije na Balkanu i srpsko-bugarskih odnosa u godini 1914“, Krf, 1917, str. 2. Srpsko poslanstvo – Ministarskom savetu, Petrograd, 16. 9. 1915; Василиј Штрандман, *Балканске успомене* (Београд: Жагор, 2009), 424.

⁵ ASANU, 9875, rukopis „Pregled diplomatske akcije na Balkanu i srpsko-bugarskih odnosa u godini 1914“, Krf, 1917, str. 2. Srpsko poslanstvo – Ministarskom savetu, Petrograd, 16. 9. 1915.

⁶ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига VIII (Војно-политичке припреме) (Београд: Издање главног Генералштаба, 1924), 299; Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године* (Београд: Научно дело, 1968), 40.

⁷ У том смислу министар војни је издао наредбу да се војска не поставља сувише близу границе, јер се на таквом одстојану војници могу свађати и препирати са бугарским граничарима. Такође је издата и мера смртне казне у случају непрдржавања овог нареденја и намernoг провоцирања бугарских војника. Ж. Павловић, *н. д.*, 40.

Kabinet u Sofiji je 3. oktobra opovrgao vesti o krizi vlade i potvrdio jedinstvo svih političkih snaga u zemlji. Narednog dana bugarski premijer je dobio note od pojedinih ministara Engleske, Francuske i Rusije u Sofiji. U njima je stajalo da se na opštu mobilizaciju u Bugarskoj gleda kao na pretnju usmernu prema Srbiji, pri tom zajedno osmišljenu sa Nemačkom i Austro-Ugarskom. Upućen je i ultimatum u kome se tražilo da se odmah odstrane iz vojske svi oficiri onih država koje se nalaze u ratnom stanju sa državama Antante.⁸

Nakon isticanja ultimatum, 4. oktobra 1915. godine, sile Antante prekinule su diplomatske odnose sa Bugarskom. U vezi s tim kao i na osnovu naredjenja svoje vlade opunomoćeni srpski ministar napustio je Bugarsku. Istog dana bugarski premijer je informisao bugarskog predstavnika Stefana Čapraškova o koracima koje je preduzela srpska strana. U telegramu koji mu je upućen stajalo je da on neće biti opozvan iz Niša do onog momenta dok mu srpske vlasti same ne uruče pasoš. Već narednog dana Čapraškova je posetio glavni sekretar Ministarstva spoljnih poslova koji mu je predao notu u ime srpske vlade. Pozivajući se na opoziv diplomata Rusije, Francuske i Velike Britanije, kao i srpskog poslanika iz Sofije u noti je naglašeno da je misija Čapraškova u Srbiji završena.⁹ Prema Grujićevim zabeleškama, u tom desetominutnom razgovoru bugarski poslanik nije izgledao iznenađen, delovao je sasvim hladnokrvno i vrlo učtivo, ali pri kraju, i uzbuđeno. Zatražio je jedan vagon za prtljag, pitao da li može povesti baštovana koji stanuje u poslanstvu, žalio se na zabranu šifrovanja telegrama za Sofiju i još ponešto. Na kraju razgovora je izrazio žaljenje zbog situacije i zamolio glavnog sekretara ministarstva da prenese Pašiću zahvalnost za ljubaznost i predusretljivost koju je iskazivao prema njemu. Slavko Grujić je prilikom razgovora delovao vrlo uzdržano i ništa mu nije mogao niti želeo obećavati, osim da će mu biti obezbeđen prtljažni vagon za preko 40 sanduka. Čapraškov je otputovao u pratnji sekretara srpskog ministarstva zajedno sa svojim personalom i poslugom u 20.22 časova.¹⁰

U vreme bugarske mobilizacije, savezničkih pritisaka i srpske rastrzanosti, ali i nade, pojavio se nemački posrednik Alvin Kučbah, kako bi pokušao da u poslednjem trenutku okrene Srbiju protiv saveznika za račun Nemačke i tako onemogućiti da ove dve zemlje u svojoj istoriji prvi put zarate. Kučbah je odlično znao srpsko-nemačke odnose, kao i da Nemačka, iako je u taboru Centralnih sila, nije direktno vojno pomagala Austro-Ugarsku u ratu protiv Srbije 1914. godine. Pošto u Nišu nije zatekao Nikolu Pašića, strpljivo je čekao da se vrati iz Topole nakon razgovora sa prestolonaslednikom i vojvodom Radomir Putnikom. Do sastanka je najzad došlo 3. oktobra, ali se pritom nije previše razgovaralo. Po Kučbahovim sećanjima, prvo što je rekao jeste da izražava divljenje prema srpskoj vojsci, ali Pašić je delovao depresivno, odgovarajući kako ima veliku odgovornost pred zemljom, narodom i istorijom, da se nada u rusku

⁸ С. Радова, н. д., 85.

⁹ Исто.

¹⁰ Arhiv Srbije (AS), fond Ministarstva inostranih dela – Političko odeljenje za 1915. godinu (MID, PO, 1915), fascikla IX (F), signatura 8, dosije (dos.) V.

pomoć, kao i da sile Antante neće pustiti Srbiju. Kučbah kao diplomata nije gubio nadu, iako je ovo praktično značilo da njegova misija nije uspela. Poslednji kontakt predstavlja njegovo pismo koje je 7. oktobra dostavio Pašiću i gde je u suštini ponavljao sve što je bilo izrečeno u maju i oktobru. Nije dobio odgovor do određenog roka koji u istom pismu navodi. Nakon toga je otputovao u Grčku i to je bio kraj bilo kakvoj mogućnosti da Srbija zaključi separatan mir sa Centralnim silama.¹¹

Posle neuspešnih pregovora sa Bugarskom, njenog ulaska u rat na strani Centralnih sila, udruženog napada na Srbiju, gde je samo do 20. oktobra u nemačko i austrougarsko ropstvo dospelo 55 srpskih oficira i 11.937 podoficira, kaplara i redova, sloma Istočnog fronta prema Bugarskoj, naređena je evakuacija iz Niša. Tačnije, povlačenje vojske, političara, stranih državljana, ratnih zarobljenika, gimnazijalaca (budućih licejista), kao i naroda.¹²

Evakuacija diplomatskog osoblja

Još 6. oktobra, srpska Vrhovna komanda je naredila da se štab i arhiva III pukovske okružne komande premeste u Niš.¹³ Na sednici vlade od 14. oktobra, Pašić je saopštio telegram vojvode Radomira Putnika, da vlada treba da ide u Kraljevo i kasnije po potrebi u Prištinu. Jedan dan kasnije ministarski kabinet doneo je odluku da u slučaju povlačenja sedište vlade treba preneti u Mitrovicu (Kosovska Mitrovica – prim. aut), dok bi personal diplomatskog kora otišao za Bitolj.¹⁴

Naredba za potpunu evakuaciju zvanično je izdata 4. novembra 1915. godine. Međutim, još 14. oktobra srpska vlada, na osnovu izveštaja komandanta Moravske divizijske oblasti, izdala je određene smernice za držanje u slučaju okupacije. Smernicama je naloženo da gradsko i seosko stanovništvo ne ometa izvođenje operacija, da za potrebe vojske preda što više grla stoke, a ostalo iskoristi za ishranu stanovništva, i preda oružje kako mu neprijatelj ne bi oduzeo. Opštinska vlast nastavlja da deluje sve do onog trenutka dok je ne smeni okupatorska. Takođe, sveštenstvo ostaje sa narodom i nastavlja da vrši verske obrede i dužnosti. Ratni zarobljenici su se mogli predati savezničkim trupama.¹⁵

Poslednji dani boravka srpske vlade i inostranih diplomatskih predstavnika u Nišu bili su dramatični, ujedno puni zanimljivih događaja.¹⁶ Inostrane

¹¹ Albin Kutschbach, *Der brandherd Europas: 50 Jahre Balkan-erinnerungen* (Leipzig: E. Haberland, 1929), 218.

¹² *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus (A. K. D)*, Band 3, 1. Februar 1916 bis 21. Juli 1916, III, (Berlin: Nationaler Verlag, 1916), 994.

¹³ AS, MID, PO, 1915, F III, 1/IB, dos. III. Za više podataka o sudbini srpske vojne arhive tokom Prvog svetskog rata videti: Милорад Секуловић и Маријана Мраовић, „Српска војна архива у Првом светском рату“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2, (2015), 100–104.

¹⁴ Богумил Храбак, „Повлачење српске војске и владе преко Косова и Метохије 1915–1918, према записницима српске владе“, *Врањски гласник*, књ. VIII, (1972), 349.

¹⁵ Narodna biblioteka Srbije (NBS), Ratni dnevnik Tadije Kostića, knjiga II (1. septembar – 14. novembar 1914), 22. oktobar 1915; *Ratna престоница Ниш 1914–1915*, приредио Видосав Петровић (Ниш: Просвета, 1996), 295.

¹⁶ *Ratna престоница Ниш 1914–1915*, 173–176, 249–250.

diplomate su u svojim poratnim memoarima sakrile kako ih je tih dana zahvatila opšta panika. Tačnije, bojazan da se zbog brzine razvoja nepovoljne situacije ne nađu u bugarskom ropstvu, kao i da je građanstvo počelo loše da se ophodi prema njima, smatrajući da su predstavnici onih zemalja koje su praktično svojom politikom izdale Srbiju.¹⁷

U septembarskim, a naročito oktobarskim danima pronela se vest da u Srbiju stiže najpre francuska a potom i engleska vojska. Prestolonaslednik Aleksandar, koji je zbog učestalih vladinih sednica i razgovora sa vodećim političarima gotovo ceo avgust i polovinu septembra proveo u srpskoj ratnoj prestonici, požurio je sa dodelom odlikovanja francuskim lekarima. Na isti način postupio je i ministar vojni. Obojica su bili prilično sigurni u dolazak francuske pomoći.¹⁸ Poslednjeg je u tako nešto uveravao general Albert d'Amad (Albert d'Amade), koji je u Nišu boravio od 23. do 25. septembra.¹⁹ Na ministarskoj sednici od 14. oktobra, Pašić je izvestio narodne poslanike da je francuska Narodna skupština „aklamirala“ Srbiju zbog čega su poslanici bili oduševljeni. Parlament je zatim ovlastio predsednika skupštine da pozdravi francuski parlament. Dok je ministra vojnog hrabrio francuski komandant u Galipoljskoj ekspediciji, dotle je spokojstvo Pašiću koliko-toliko ulivao i knez Trubeckoj, govoreći da je francuska vlada dala saglasnost da se uputi Srbiji pomoć od 150.000 vojnika.²⁰

Na sednici od 17. oktobra, francuski diplomatski predstavnik uveravao je da će vojska njegove zemlje stići u Srbiju i da je samo potrebno određeno vreme.²¹ U prilog takvih tvrdnji išla su i prethodna obećanja. Naime, najpre je srpski poslanik u Parizu 7. septembra javio da će u Srbiju stići tehnička misija pukovnika Buskijea. Oficiri i inženjeri dolaze pravo u Niš dok vojnici s podoficirima, koji polaze tri dana kasnije, ostaju neko vreme u Solunu.²² Komandant francuske 156. divizije general Baju, 3. oktobra, nameravao je da svoje ljudstvo po ešelonima transportuje za Niš. Naročito su bila zanimljiva dešavanja oko dolaska francuskih trupa u periodu od 12. do 14. oktobra. Francuski ministar vojni je 12. oktobra izdao zapovest trupama u Solunu da krenu za Srbiju, kao i vojnicima koji stižu u grčko pristanište. Dan kasnije, francuska delegacija u Srbiji nije mogla da se sporazume sa Srpskom vrhovnom komandom oko mesta za iskrcavanje. Dok je pukovnik Furnije insistirao na Skoplju, vojvoda Putnik je tražio da to bude Niš. Ipak, dan kasnije, izgledalo je da je dolazak Francuza u Niš gotova stvar. Komandant Trupa Nove oblasti dostavio je izveštaj o prevozu francuskih trupa. Trebalo je da vozovi dolaze u Skoplje ovim redom: prvi – u

¹⁷ Исто.

¹⁸ Српске новине, бр. 276, 6. 10. 1915, 1.

¹⁹ Александар Динчић и Бојана Симовић, *Ниш у ратном дневнику министра војног деветсто петнаесте* (Ниш: Нишки културни центар, 2015), 163.

²⁰ Српске новине, бр. 273, 3. 10. 1915, 1; Ђорђе Станковић, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1984), 161.

²¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 80, Збирка Јован Јовановић-Пиžон, фасцикла 54, јединица описа 274, Дневник Јована Јовановића, књ. XIII (4. септембар – 14. октобар 1915), 4. октобар 1915.

²² AS, MID, PO, 1915, F V, 4, dos. V.

09.07, drugi – u 11.27, treći – u 13.37, četvrti – u 15.47, i peti – u 17.57. časova. Svi oni potom nastavljaju put za Niš, a prethodno se sastaju na železničkoj stanici u Skoplju.²³

General Baju, međutim, u velikoj želji da vojsku dovede u Niš, dobija iz Pariza nekoliko krajnje kontradiktornih i nejasnih naređenja. Najpre mu je pred ukrcavanje prvog ešelona naređeno da u Solunu sačeka dolazak još jedne brigade iz Francuske, zatim da posedne rejon Strumice radi obezbeđenja pruge Solun–Skoplje, i najzad da do daljeg naređenja nijedna francuska jedinica ne sme preći srpsko-grčku granicu. Kada je 11. oktobra dobio obaveštenje da će francuske snage biti angažovane za obezbeđenje pruge Solun–Skoplje i srpskog desnog krila prema Bugarima, vojvoda Radomir Putnik insistirao je da se iskrcavanje izvrši u Nišu. Odatle je trebalo udariti po neprijatelju prema severu, istoku ili zapadu. Putnikov predlog nije prihvaćen, jer je general Saraj, komandant savezničke Istočne armije, dobio naređenje da se ograniči na obezbeđenje pruge Solun–Skoplje i baze u Solunu.²⁴ O tome je srpsku vladu podrobno izveštavao iz Đevdellije potpukovnik Milan Nedić, šef vojno-železničke sekcije. U njegovom poslednjem poslatom telegramu stajalo je da će u Niš stići jedino on.²⁵

U iščekivanju saveznika, najveća manifestacija organizovana je upravo u Nišu kao srpskoj ratnoj prestonici, koji je tih predjesenjih dana, nestrpljivo čekajući francuske vojnike, pretvoren u mali Pariz. Kako je zabeležio u svojim sećanjima Ogist Bop, grad je bio okićen francuskim trikolornim zastavama punih 14 dana.²⁶ Nakon ohrabrujućih vesti, za samo nekoliko sati po čitavom gradu su se pojavile francuske i engleske zastave, koje su se pritom zavijorile od železničke stanice do centra grada. Uskoro je počela da pristize i masa seljaka kako bi zajedno sa građanima dočekala saveznike. Takođe su pristigle izbeglice iz Požarevca, jer su nemački avioni nekoliko dana bombardovali ovaj grad. Najpre je stigla vest da se doček pomera za jedan dan, a potom su dani prolazili, ali saveznici i dalje nisu stizali. Na kraju su gradski zvaničnici naredili da se zastave skinu, spakuju i vrate.²⁷ Prethodno je i komandantu Moravske divizijske

²³ AS, MID, PO, 1915, F V, 4, dos. IV; dos. VI; F XXVIII, 4, dos. II.

²⁴ Саво Скоко, *Радомир Путник*, књига 2 (Београд: БИГЗ, 1985), 261.

²⁵ AS, MID, PO, 1915, F V, 4, dos. V. General Saraj u svojim sećanjima „Mon Commandement en Orient“ piše: „General Baju, komandant na Dardanelima došao je u Solun. Prvu direktivu dobio je 3. novembra. Francuske trupe, koje operišu u Srbiji, koncentrovaće se u Nišu. Kako se ova direktiva činila generalu Saraju nedovoljna, to je on tražio objašnjenja i dobio odgovor: „Za sada ne ulazite u Srbiju (20. oktobar); odmah sutradan (21. oktobar) dobio je i naređenje: „Možete ići do Strumice“, a 2. novembra: „Ne prelazite granicu“. Миљивој Николајевић, *Србија и њени савезници – догађаји с јесени 1915. године* (Београд: Штампарија Савеза професионалних занатлијских удружења, 1923), 97.

²⁶ Ogist Bop, *За српском владом од Ниша до Крфа 20. октобра 1915–19. јануара 1916* (Женева: Српска штампарија, 1918), 8; James Berry, F. May Dickinson Berry and Lyon Bleas, *The Story of a Red Cross Unit in Serbia* (London: J.&A Churchill, 1916), 191.

²⁷ Gordon Gordon-Smith, *Through the Serbian Campaign: The Great retreat of the Serbian Army* (London: Hutchinskon & Co, 1916), 49; J. Berry, F. May Dickinson, L. Bleas, *op. cit.*, 191; Monica Stanley, *My diary in Serbia: april 1, 1915–nov.1, 1915* (London: Sipkin, Marshall, Hamilton, Kent&Co, Limited, 1916), 109.

oblasti u Nišu izdata zapovest da će se savezničke pomoćne trupe, pre nego što budu upućene na front, zadržati neko vreme u okolini Skoplja i Niša. Dužnost niške opštine bila je da za te trupe pronade udoban smeštaj u gradu ili njegovoj okolini, obezbedi dovoljno drva i ostalih potrepština. Takođe je trebalo da se preduzmu neophodne sanitetske mere da bi se sprečilo razboljevanje.²⁸

Niko rečima nije mogao opisati razočaranje koje je nastalo onoga trenutka kada su znatiželjnici umesto da dočekaju saveznike saznali kako su Nemci ušli u Kragujevac, a Bugari u Pirot.²⁹

Italijanski predstavnik je na sednici od 17. oktobra zatražio da dobije saznanja kada će biti napuštanje Niša i kuda će svi biti upućeni. Četvorica diplomatskih predstavnika su istog dana uputili predstavku Pašiću da ih premešti što dalje iz Niša. Uznemireni, uzbuđeni, uplašeni čitavog dana su tražili audijenciju kod srpskog premijera sve dok im nije rečeno kako će najverovatnije biti transportovani za Kraljevo.³⁰ Narednog dana, francuski predstavnik izvestio je da su stigli topovi i da se isto tako doprema i municija. Italijanski predstavnik je tražio da se potvrdi odlazak iz Niša, dok je ruski govorio o nužnosti evakuacije njihove bolnice. Srpski ministar građevina Jovan Jovanović Pižon beleži da je istog dana u Nišu započela „evakuacija“, da su predstavnici Jugoslovenskog odbora već otputovali u Čačak i da su jedino doskorašnji srpski otpravnik poslova u Sofiji Boško Čolak-Antić, ministar pravde Velizar Janković i engleski general Pedžet obišli bolnicu.³¹

Nakon održanih ministarskih sednica ministar vojni, 25. oktobra 1915. godine, izdaje naređenje za evakuaciju srpskog Ministarstva vojnog (600 ljudi), kao i stranih diplomatskih predstavnika i službenika (350 ljudi). Vozovi su polazili sa železničke stanice „Crveni krst“, gde je trebalo da se 26. oktobra okupe svi predviđeni putnici (oko 1.000). Pukovnik dr Dušan Stanojević, načelnik Ministarstva vojnog, određen je za komandanta i ranžera vozova i imao je dužnost da organizuje prevoz od Niša do Kruševca. Od Kruševca do Kraljeva određen je drugi organizator, dok je osoblje Ministarstva vojnog trebalo da ostane u Vrnjačkoj Banji. U svim vagonima pored arhive i prtljaga dežurali su po jedan činovnik ili službenik i bili su u obavezi da isprate pretovar vagona u Kruševcu. Svaki vagon bio je takođe označen na poseban način i znalo se kojim odeljenju pripada. Po dolasku u Kruševac druga grupa je određena za organizaciju transporta do Vrnjačke Banje i Kraljeva, gde je trebalo da čeka 100 ljudi za istovar voza kao i 80 ljudi pod oružjem za prenos arhive i prtljaga.³²

²⁸ ASANU, Legat zaostavštine (LZ) Radivoja Bojovića, signatura 14447-II, inventarni broj 10, Ministar vojni – komandantu Moravske divizijske oblasti, Niš, 17. 9. 1915.

²⁹ G. Gordon-Smith, *op. cit.*, 49.

³⁰ AJ, 80-54-247, Dnevnik Jovana Jovanovića, XIII, 4. oktobar 1915; O. Боп, *н. д.*, 8. U telegramu ruskom Ministarstvu spoljnih poslova od 15. oktobra 1915, Trubeckoj javlja da je srpska vlada preporučila svim strancima da napuste Niš. Галина Шевцова, *Руска добротворна помоћ Србији у ратовима 1912–1917* (Београд: Инфинитас, 2010), 112.

³¹ AJ, 80-54-247, Dnevnik Jovana Jovanovića, XIII, 5. oktobar 1915.

³² ASANU, 14447-II/13, Naređenje ministra vojnog za evakuaciju iz grada, Niš, 11. 10. 1915.

Iz Niša je 21. oktobra otišao poslednji predstavnik Jugoslovenskog odbora, da bi već sutradan to isto učinili i svi inostrani diplomatski predstavnici. Opraštali su se na železničkoj stanici rečima: „Zbogom! U Kraljevu!“³³

Evakuacija državne arhive, muzeja i gimnazijalaca

Politički predstavnici srpskih socijaldemokrata bili su u nedoumici šta raditi kada kolege iz građanskih stranaka ostave opštine i razbeže se, a neprijatelji okupiraju zemlju. Njihov predlog je bio da socijalisti prihvate opštinske uprave i organizuju nove uprave u interesu siromašnih masa. Izuzimajući Dragišu Lapčevića i Filipa Filipovića, svi ostali istaknuti srpski socijalisti u Nišu saglašavali su se sa mišljenjem o izjavi lojalnosti, smatrajući da je takva uloga socijaldemokratije sasvim prirodna i da im je čak dužnost da uđu u okupatorske opštinske uprave. Iako se Lapčević protivio ovakvom gledištu, prema odluci najužeg rukovodstva Srpske socijaldemokratske partije čelni ljudi radničkog pokreta Srbije sačekali su neprijatelje u Jagodini, dok su pojedini odbornici nastavili rad u Beogradu, Valjevu, Užicu, Kraljevu i drugim mestima.³⁴

U cirkularnoj naredbi Nikole Pašića od 15. oktobra, naloženo da je da se prilikom evakuacije organizuje kompletan transport državne arhive, najvrednijih knjiga i rukopisa iz biblioteka, kao i svih predmeta (ekspozata) iz postojećih muzeja. Predviđeno je da se kulturne dragocenosti Kraljevine Srbije sačuva-ju tako što će se privremeno skloniti u Grčku.³⁵ Još 27. septembra zatraženo je od načelnika Zvečanskog okruga da obezbedi jednu kuću za smeštaj do 15 vagona muzejskih stvari koje nisu mogle biti smeštene u Nišu zbog oskudice zgrada i koje će se transportovati iz grada.³⁶

Poverljiva vladina arhiva, spakovana u osam sanduka, transportovana je za Peć, Prizren i Kruševac, dok su muzeji i biblioteke preneti u Skoplje, gde će nešto kasnije pasti u ruke bugarskim vojnicima. Arhiva u Kruševcu dospela je u posed austrougarske vojske. Prethodno je u Nišu, 5. oktobra, arhiva Ministarstva inostranih dela spakovana u 61 sanduk i potom u zapečaćenom vagonu NV br. 1803 transportovana za Trstenik.³⁷

Evakuacija niških gimnazijalaca započela je 18. oktobra, kada su omladinci preko Prokuplja, Kuršumlije, Podujeva, Prištine, Uroševca stigli u Bitolj. Odavde su nastavili i prešli grčku granicu, stigli do Soluna, gde su za novu

³³ AJ, 80-54-247, Dnevnik Jovana Jovanovića, XIII, 8. i 9. oktobar 1915; О. Боп, н. д., 11.

³⁴ Тома Миленковић, „Српски социјалисти 1916. године“, у: *Србија 1916. године, Зборник радова са научног скупа*, уредник Славенко Терзић (Београд: Историјски институт, 1987), 338–340.

³⁵ ASANU, 14924/151, Nikola Pašić – diplomatskom predstavniku u Atini, Niš, 2. 10. 1915.

³⁶ AS, fond Ministarstvo prosvete, pov. F I, r 48/915.

³⁷ Državen voenoistoričeski arhiv, Veliko Trnovo (DVIA), fond 40, opis 2, a. e. 935, l. 22; Мило-рад Шошкић, *Државна архива Народне републике Србије* (Београд: Предузеће Народне републике Србије, 1951), 50, 53.

1916. godinu savezničkim brodovima prevezeni u Francusku.³⁸ Saveznici su visoko cenili srpske žrtve, te je još aprila 1915. Ministarstvo prosvete Francuske prihvatilo ideju da se deca poginulih i umrlih srpskih ratnika koji su pali na polju časti kao branioci otadžbine, upute u francuske liceje na školovanje kao pitomci Francuske Republike.³⁹

Evakuacija inostranih sanitetskih misija

Srpske vlasti su zbog teškog položaja na frontovima krajem oktobra 1915. većini stranih medicinskih misija, pa i ruskim, naložile da neodložno napuste Niš. Medicinska misija kneginje Trubeckoj je, uskoro po dobijanju naredbe za evakuaciju od načelnika sanitetske uprave, 12. oktobra 1915. napustila grad. Međutim, celokupno osoblje Aleksandrinske bolnice (8 lekara i 27 medicinskih sestara) smatralo je da ne može napustiti svoje bolesnike, pa je odlučeno da bolnica nastavi rad. Takođe, medicinske sestre Moskovske misije u 10. rezervnoj vojnoj bolnici, koje nisu želele da napuste bolesnike, ostale su da čekaju okupatore. Radi organizacije delatnosti ruskih ustanova ostavljeni su konzul i pomoćnik vojnog atašea. U njihove obaveze spadala je organizacija evakuacije tih ustanova u slučaju krajnje neophodnosti.⁴⁰

Evakuaciju bolničkog osoblja iz misije Velike Britanije organizovao je general Ralf Pedžet. Na dan opšte ofanzive Centralnih sila nalazio se u Kragujevcu, gde je od pukovnika Lazara Genčića dobio uveravanja da će u slučaju krajnje nužnosti svi britanski državljani biti bez problema evakuisani. Nakon što je napustio sedište Srpske vrhovne komande došao je u Niš 18. oktobra i odmah saznao da je Beograd pretrpeo teško bombardovanje. Kako se u istom gradu nalazila Druga britanska bolnica iz Srpskog potpornog fonda, kao i jedinica admirala Trubridža prvenstveni zadatak bila je njihova evakuacija. Trubridžova jedinica doputovala je u Niš 20. oktobra, dok se bolnica kraće vreme zadržala u Mladenovcu angažujući se na privremenom zbrinjavanju ranjenika u Jagodini.⁴¹

Najpre je bilo predviđeno da se sve britanske jedinice iz Niša povuku u Skoplje i da se zatim sa jedinicama u Makedoniji skupa prebace u Grčku. Komplikacije su, međutim, nastale kada je 29. oktobra presečena pruga Niš–Skoplje.

³⁸ Istorijski arhiv Niš (IAN), fond VARIA, Dnevničke zabeleške Milana Atanasijevića iz Niša, str. 1–2.

³⁹ Радивоје Петковић, *Прва нишка гимназија 1878–1968* (Ниш: Просвета, 1972), 108. Raspored niških gimnazijalaca po francuskim licejima izgledao je ovako: Aix-en-Provence – 1; Amboise – 2; Beaumont-de-Lomagne – 1; Bourg-de-Peage – 1; St. Etienne – 1; Cannes – 2; Figearc – 2; Brignales – 2; Gap (Hautes Alpes) – 11; Gaillac – 2; Grenoble – 2; Bagnols sur Ceze – 2; Marcigny – 3; Meaux – 2; Civray – 2; Moulins – 2; Martel – 2; Nimes – 2; Poitiers – 1; Pons – 1; Germain-en Lay – 2; St. Etienne (Loire) – 1; Moulins – 2; Grignon – 1; Nice – 10. P. Петковић, *н. д.*, 108–111.

⁴⁰ Г. И. Шевцова, *н. д.*, 112, 113, 152, 161.

⁴¹ *Report by Sir Ralph Paget (British commissioner for Serbia) on the retreat of part of the British hospital units from Serbia, october-december, 1915* (London: Home Office, 1916), 2–4; Eva McLaren, *A History of the Scottish women's hospitals* (New York-Toronto: Hodder and Stoughton, 1919), 128.

U takvim okolnostima poslata su iz Niša za Skoplje raspoloživa vozila radi evakuacije sanitetske misije. Austrougarski zarobljenici su na brzinu opravili put između Kuršumlije i Prepolca da bi se lakše stiglo u Prištinu. Britanska misija iz Makedonije, međutim, stigla je samo do Prištine. U tom gradu je ostala izvesno vreme.⁴² Uz to, u Niš su neplanirano dolazile i ostajale dan-dva misije koje su se prethodno evakuisale iz Kragujevca. Britanske bolničarke iz organizacije Škotskih žena preuzimale su sanitetsku opremu iz skladišta Crvenog krsta. Za njih je general Pedžet obezbedio zadovoljavajuća prenoćišta.⁴³

Pedžet je takođe u Nišu saznao da su Bugari uspeali da zauzmu Skoplje. Pošto je put za Vranje bio u potpunosti onemogućen, odlučeno je da se sve britanske misije iz Niša vozovima transportuju za Vrnjačku Banju. Isti transport je organizovan zajedno sa srpskom vladom 2. novembra. Britanska misija je dopremljena u Kruševac, pa je iz Niša naknadno poslato još pet kamiona za Kraljevo. Pedžet je napustio Niš rano izjutra 5. novembra i automobilom otputovao za Kruševac. Pre samog odlaska, u razgovoru sa Donaldom Doldom, članom američke studentske ekspedicije za pomoć sa univerziteta Kolumbija, odlučeno je da svi britanski magacini budu predati Amerikancima. Ono što je bilo potrebno to je trebalo podeliti građanima, dok su poverljiva dokumenta imala da se spale.⁴⁴

Britanske misije su se iz Vrnjačke Banje i Kruševca povlačile preko Novog Pazara, Kosovske Mitrovice do Prištine, gde su se već nalazile misije iz Makedonije. Britanci su zatim kod Uroševca skrenuli u pravcu Prizrena i preko Čakora, Andrijevice i Podgorice povlačili se sve do Skadra.⁴⁵

Američka sanitetska misija, u dogovoru sa britanskom, trebalo je da preuzme sve bolnice u kojima su radili strani lekari i bolničko osoblje. Nekoliko dana pred zvaničnu evakuaciju stigla je i američka bolnička misija iz Pirota. Jedan lekar i još dve medicinske sestre ostali su u Pirotu da sačekaju bugarske vojnike i predaju im bolnice. Uprkos sporazumu sa Britancima, Amerikanci su svojim sanitetskim vozilima otputovali iz Niša. Preko Prištine i Bitolja stigli su u Solun, dok je njihovu evakuaciju obezbedio pukovnik dr Miloš Borisavljević. U gradu su od američkih predstavnika ostali jedino članovi ekspedicije sa Kolumbijskog univerziteta – 24 Amerikanca, većinom studenata, kao i 26 američkih Srba, koji su služili kao prevodioci, smestivši se u prostorijama ranijeg engleskog poslanstva. Tako su sačekali ulazak bugarskih vojnika.⁴⁶

Moravska vojna bolnica je sa lakšim ranjenicima 21. oktobra krenula u povlačenje pravcem Prokuplje–Priština–Skadar. U očitj nemoći, hirurg dr Mihajlo Petrović nikada nije gubio veru u uspeh. Kada bi moral kod pojedinaca i trupa popuštao imao je običaj da, dižući samopouzdanje, kaže: „More, ne bojte

⁴² *Report by Sir Ralph Paget...*, 5–6.

⁴³ E. Mc Laren, *op. cit.*, 128.

⁴⁴ *Report by Sir Ralph Paget...*, 9.

⁴⁵ *Ibid.*, 12.

⁴⁶ *Ратна престоница – Ниш 1914. и 1915.*, 293–296, 300, 334–335.

se, deco, mi ćemo na kraju pobediti i čika Mika će na belcu da projaše kroz Zagreb i pokaže im šta Srbi mogu“.⁴⁷

Najteži i nepokretni bolesnici, njih 1.300, sa medicinskim osobljem, sredstvima i lekovima ostavljeni su Amerikancima da sačekaju dolazak bugarske vojske. Teški ranjenici i bolesnici Druge rezervne bolnice ostavljeni su sa dr Kostom Kostadinovićem da ih preda Bugarima.⁴⁸ Ukupno je u Nišu bilo ostavljeno 1.520 ranjenika i bolesnika i oni su sačekali ulazak bugarskih trupa.⁴⁹

Evakuacija Crvenog krsta i industrijskih postrojenja

Još 24. septembra izdata je naredba da se magacin društva Crvenog krsta preseli u Kruševac zbog opasnosti koja je pretila Nišu usled zapleta sa Bugarskom. To je, međutim, urađeno delimično. Poslednja sednica predsedništva Crvenog krsta u Nišu održana je 12. oktobra. Preko 30 vagona sanitetskog materijala upućeno je u Kruševac. Jedan deo materijala propao je na putu od Niša, a jedan na putu od Niša do Skoplja. Najveći deo materijala ostao je u magacinima Društva u Nišu.⁵⁰

Potpukovnik Vojislav Subotić, kao potpredsednik Crvenog krsta, 23. oktobra, pre nego će napustiti Niš, uputio je pismo predstavnicima bugarskog Crvenog krsta. U pismu skreće pažnju na dobročiniteljstvo srpskog Crvenog krsta za vreme rata sa Bugarskom 1885/86, kada je propušten sanitetski materijal iz Beča do Sofije, apelujući na to da dotadašnji dobri odnosi između dve organizacije treba da ostanu korektni. Bugarskom Crvenom krstu se na raspolaganje stavlja srpsko osoblje koje ostaje u Domu, kao i sanitetski materijal za potrebe srpskih i bugarskih ranjenika i bolesnika. Potpukovnik Subotić je takođe zamolio da srpsko osoblje sa svojim porodicama i imovinom bude zaštićeno na sve načine, da teško bolesna sestra ostane u Domu zajedno sa decom i suprugom, koji radi dobrovoljno i besplatno.⁵¹

U magacinima je ostao deo stvari austrijskog Crvenog krsta, kao i deo poštanskih paketa za ratne zarobljenike, koji su pristigli u periodu kada je počela akcija sa severa i istoka. Takođe su se u neposrednoj blizini Doma nalazila kola i stoka, konji, ždrebad, kao i jedan bik, koji su skupa upotrebljavani za

⁴⁷ Михаило Жикић, „Моја сећања на заслужну породицу Данић“, *Гласник Српског историјско-културног друштва „Негош“*, св. 44, (1980), 123.

⁴⁸ Исидор Ђуковић, *Тифус у Србији 1914–1915* (Београд: Удружење потомака ратника Србије 1912–1920. године, 2006), 116, 117, 128.

⁴⁹ DVIА, 40, оп. I, а. е, 204, л. 96. Према подацима енглеске болничарке, укупно је 1.500 српских ранјеника у овој болници доčekало бугарске војнике. М. Stanley, *op. cit.*, 28.

⁵⁰ Милутин Тасић, „Здравствене и друге прилике у Крушевцу 1914–1918“, *Крушевачки крај у окупацији 1915–1918. године, Зборник радова*, уредник Адам Стошић (Крушевац: Историјски архив Крушевац, Друштво за ослободилачке ратове Србије до 1918. године, 2001), 50–51.

⁵¹ *Друштво Црвеног крста Краљевине Југославије (Споменица 1876–1936)* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1936), 652–653.

vuču kola i prenos stvari. Bugarskom Crvenom krstu su ostale celokupne radionice sa potrebnim alatima i perionica sa osobljem.⁵²

Nakon povlačenja ostao je mesni odbor Crvenog krsta, čiji je predsednik dr Pavle Jevtić već bio teško bolestan. Odborom je izvesno vreme upravljao apotekar Pera Arandelović, a bugarsku vojsku trebalo je da sačekaju i činovnik Mihajilo Gligorijević i nadzornik imanja i magacina Petar Jovanović.⁵³

Fabrika duvana je, kao i neke druge fabrike, morala da bude evakuisana u Kraljevo. Pod grmljavinom neprijateljskih topova, kompozicija sa duvanom i mašinama krenula je na put, da bi ubrzo naišla na neprijatelja i, sem nekoliko vagona, pala u njegove ruke. Posle toga, Uprava državnih monopola, zajedno sa vojskom i onih nekoliko vagona, povukla se u Solun.⁵⁴

Ništa bolje nije prošao ni pokušaj evakuacije Železničke radionice. Kompozicija, sa oko 200 radnika, lakim mašinama, alatom i materijalom za održavanje železničkih vozila, nije mogla da stigne do Kraljeva već je vraćena u Grejač, gde je sav materijal, da ne bi pao neprijatelju u ruke, bačen u Moravu. Radnici su vraćeni u Niš odakle su, kao železnička jedinica, pridodati srpskoj vojsci i, preko Albanije, dospeli na Krf.⁵⁵

Evakuaciju iz grada su dodatno ometali neprijateljski avioni koji su kružili, a nekada i bombardovali Niš i njegovu okolinu. Jedno takvo bombardovanje se dogodilo uoči kompletne evakuacije kada je nemački avion bacio bombe i tom prilikom usmrtio pojedine civile, kao i dvojicu čeških zarobljenika koji su se slučajno zatekli na ulici. Avion je nastavio put za Sofiju, gde je avijatičar primljen sa oduševljenjem.⁵⁶

Poslednji politički koraci srpske vlade uoči njene evakuacije bili su razgovori sa albanskim predstavnicima. Esad-paša je preduzeo mere da se nemirno albansko pleme Maća na Kosovu i Metohiji ne uplete u borbu protiv Srba. Vođa plemena Ahmed Zogu je početkom oktobra 1915. doputovao sa poručnikom Mladenom Stamatovićem u Niš kako bi direktno pregovarao sa predstavnicima srpske vlade. Tražio je da vodi regionalnu administraciju kod Esad-paše, a za uzvrat je dao garancije da njegovi ljudi neće napadati srpske vojnike.⁵⁷

Na improvizovanom sastanku Nikole Pašića sa poslanicima Antante u Vrnjcima 26. oktobra (povodom sahrane ministra Lazara Pačua) rečeno je da će srpska vlada za dva dana napustiti Niš i doći u Kraljevo.⁵⁸ Poslednja sednica

⁵² Исто, 653.

⁵³ Исто. Mnoge zalihe iz skladišta Crvenog krsta bile su spasene i zahvaljujući austrougarskom zarobljeniku koji je radio kao prevodilac kod američke misije. Даглас Мериведер Долд, *Авантуре на Балкану 1915*, приредила Љиљана Дожић (Нови Сад: Архив Војводине, 2018), 47.

⁵⁴ Севделин Андрејевић, *Економски развој Ниша од 1830. до 1946. године* (Ниш: Народне Новине, 1970), 65.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ *Ратна престоница Ниш 1914–1915*, 189.

⁵⁷ Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонију од краја 1912. до краја 1915. године* (Врање: Народни музеј Врање, 1988), 183; Душан Батаковић, „Ahmed Bey Zogou et la Serbie Une coopération inachevée (1914–1916)“, *Balkanica*, XLIII, (2012), 175, 180.

⁵⁸ О. Боп, н. д., 15.

srpske vlade u Nišu održana je 27. oktobra, a već dva dana kasnije Ministarski savet zasedao je pod predsedništvom regenta Aleksandra u Kruševcu – novoj srpskoj ratnoj prestonici.⁵⁹

Tako je Niš nakon 281 dana prestao da bude ratni prestoni grad Kraljevine Srbije, ostavljajući neizbrisiv trag u istoriji srpskog naroda iz prve dve godine Velikog rata. Sa povlačenjem vojske i vlade po bespuću Albanije, pored mnogobrojnih vojnika i njihovih starešina, nestali su i neprocenjivi zapisi jednog teškog vremena.⁶⁰

⁵⁹ Б. Храбак, „Повлачење српске војске и владе преко Косова и Метохије 1915–1918...“, 350.

⁶⁰ Neprijateljima nisu smela pasti u ruke poverljiva dokumenta srpske vlade i vojske, pa je naredeno njihovo uništavanje. Prilikom boravka srpske vlade u Kruševcu uništeni su najpoverljiviji spisi, a deo arhive je zakopan. Na putu kroz Rašku naredeno je uništavanje foto-dokumentacije. Konačno, u Peći je posegnuto za novim uništavanjem dokumentacije. Jedan deo je zakopan u tremu pred Mitropolijom, dok je drugi deo (poverljivi vojnički spisi i ostatak foto-dokumentacije) bačen u nabujali Drim. Tako je nestala prvorazredna građa koja je u najvećoj meri opisivala stanje u Nišu u prve dve godine. Zahvaljujući pojedinim dokumentima, koja su sačuvana prilikom povlačenja preko Albanije i kasnije dospela kod srpskog odpravnik poslova u Atini, i onima koja je sačuavao ministar vojni Radivoje Bojović, ponevši ih sa sobom u Solun, može se koliko-toliko rekonstruisati život u srpskoj ratnoj prestonici. Ipak, uzimajući sve u obzir – nestao je jedan važan deo srpske istorije. М. Шошкић, *н. д.*, 50; Јован Хаџи Васиљевић, *Кроз Албанију 1915, с Моравском дивизијом II позива* (Београд: Државна штампарија, 1929), 13–14; ASANU, LZ Radivoja Bojovića, 14447-II/13, Radivoje Bojović – Svetozaru Stajeviću, Solun, 14. mart 1918.

REFERENCE

- *Amtliche Kriegs-Depeschen nach Berichten des Wolff'schen Telegr.-Bureaus*, Band 3 (1. Februar 1916 bis 21. Juli 1916). Berlin: Nationaler Verlag, 1916.
- Andrejević, Sevdelin. *Ekonomski razvoj Niša od 1830. do 1946. godine*. Niš: Narodne Novine, 1970.
- Antić, Dejan. „Kraljevina Bugarska i planovi za okupaciju Srbije u pojedinim dokumentima Centralnih sila 1915. godine“. U: *Bugarska okupacija juga Srbije u Prvom svetskom ratu 1915–1918“ zbornik radova*. Urednici Veroljub Trajković, Dejan Antić i Ivan Becić, 95–107. Leskovac–Vranje: Narodni muzej, 2016.
- Antić, Dejan. „Niš pod okupacijom u Prvom svetskom ratu – kraj 1915. i početak 1916. godine“. *Tokovi istorije*, br. 1, (2020), 47–65.
<https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.1.ant.47-65>
- Bataković, Dušan. „Ahmed Bey Zogou et la Serbie Une coopération inachevée (1914–1916)“. *Balkanica*, XLIII, (2012), 169–190.
<https://doi.org/10.2298/BALC1243169B>
- Berry, James, May F. Dickinson, and Blease Lyon Berry. *The Story of a Red Cross Unit in Serbia*. London: J.&A Churchill, 1916.
- Bop, Ogist. *Za srpskom vladom od Niša do Krfa 20. oktobra 1915–19. januara 1916*. Ženeva: Srpska štamparija, 1918.
- Dinčić Aleksandar, i Bojana Simović. *Niš u ratnom dnevniku ministra vojnog devetsto petnaeste*. Niš: Niški kulturni centar, 2015.
- Dold, Daglas Meriveder. *Avanture na Balkanu 1915*. Priredila Ljiljana Dožić. Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2018.
- *Društvo Crvenog krsta Kraljevine Jugoslavije (Spomenica 1876–1936)*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1936.
- Đuković, Isidor. *Tifus u Srbiji 1914–1915*. Beograd: Udruženje potomaka ratnika Srbije od 1912–1920. godine, 2006.
- Hadži Vasiljević, Jovan. *Kroz Albaniju 1915, s Moravskom divizijom II poziva*. Beograd: Državna štamparija, 1929.
- Hrabak, Bogumil. *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*. Vranje: Narodni muzej Vranje, 1988.
- Hrabak, Bogumil. „Povlačenje srpske vojske i vlade preko Kosova i Metohije 1915–1918, prema zapisnicima srpske vlade“, *Vranjski glasnik*, knj. VIII, (1972), 349–356.
- Kutschbach, Albin. *Der brandherd Europas: 50 jahre Balkan-erinnerungen*. Leipzig: E. Haberland, 1929.
- Milenković, Toma. „Srpski socijalisti 1916. godine“. U: *Srbija 1916. godine, Zbornik radova*. Urednik Slavenko Terzić, 337–354. Beograd: Istorijski institut, 1987.
- McLaren, Eva. *A History of the Scottish women's hospitals*. New York–Toronto: Hodder and Stoughton, 1919.

- Nikolajević, Milivoj. *Srbija i njeni saveznici – događaji s jeseni 1915. godine*. Beograd: Štamparija Saveza profesion. zanatlijskih udruženja, 1923.
- Pavlović, Živko. *Rat Srbije sa Austro-Ugarskom, Nemačkom i Bugarskom 1915. godine*. Beograd: Naučno delo, 1968.
- Petković, Radivoje. *Prva niška gimnazija 1878–1968*. Niš: Prosveta, 1972.
- Radoeva, Snežana. „Bugarsko-srpski odnosi u fokusu evropske diplomatije (1913–1915)“. U: *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i Velike sile, Zbornik radova*, knj. 30. Urednici Srđan Rudić i Miljan Milkić, 71–86. Beograd: Istorijski institut, Institut za strategijska istraživanja, 2015.
- *Report by Sir Ralph Paget (British commissioner for Serbia) on the retreat of part of the British hospital units from Serbia, october-december, 1915*. London: Home Office, 1916.
- *Ratna prestonica Niš 1914–1915*. Priredio Vidosav Petrović. Niš: Prosveta, 1996.
- Skoko, Savo. *Radomir Putnik, knjiga 2*. Beograd: BIGZ, 1985.
- Sekulović Milorad, i Marijana Mraović. „Srpska vojna arhiva u Prvom svetskom ratu“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2, (2015), 96–113.
- Smith-Gordon, Gordon. *Through the Serbian Campaign: The Great retreat of the Serbian Army*. London: Hutchinskon & Co, 1916.
- Stanković, Đorđe. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1984.
- Ševcova, I. Galina. *Ruska dobrotvorna pomoć Srbiji u ratovima 1912–1917*. Beograd: Infinitas, 2010.
- Šoškić, Milorad. *Državna arhiva Narodne republike Srbije*. Beograd: Preduzeće Narodne republike Srbije, 1951.
- Štrandman, Vasilij. *Balkanske uspomene* (preveo Jovan Kačaki). Beograd: Žagor, 2009.
- Tasić, Milutin. „Zdravstvene i druge prilike u Kruševcu 1914–1918“. U: *Kruševački kraj u okupaciji 1915–1918. godine*. Urednik Adam Stošić, 39–69. Kruševac: Istorijski arhiv Kruševac, Društvo za oslobodilačke ratove Srbije do 1918. godine, 2001.
- *Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, knj. 8 (Vojno-političke pripreme). Beograd: Izdanje glavnog Đeneralštaba, 1926.
- Žikić, Mihailo. „Moja sećanja na zaslužnu porodicu Danić“. *Glasnik Srpskog istorijsko-kulturnog društva „Njegoš“*, sv. 44, (1980), 122–129.

DEJAN ANTIĆ, PhD, Assistant Professor
University of Niš, Faculty of Philosophy
Niš, Republic of Serbia
dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

THE EVACUATION OF NIŠ –
THE WARTIME CAPITAL OF SERBIA – IN 1915

Summary

The danger of war with the Austro-Hungarian Monarchy led Regent Aleksandar Karađorđević to make a decision on July 25th, 1914 to move the state leadership of the Kingdom of Serbia, the government, the National Assembly, the state administration, and the diplomatic corps to the city of Niš. With the outbreak of World War I, Niš practically began to play the role of the wartime capital of Serbia, which would last until the autumn of 1915. With the Kingdom of Bulgaria joining the Central Powers and its entry into the war against Serbia, the position of the “wartime capital of Serbia” and its government institutions was endangered. Therefore, late September and October of 1915 saw the start of the process of the evacuation of all important government institutions from Niš. In that period, train compositions of medical supplies from the Red Cross warehouse were moved from Niš to Kruševac and Kraljevo. Foreign medical missions were evacuated as well. Intending to preserve and transport state and cultural treasures from Niš to Greece, on October 15th, Nikola Pašić issued an order to organize the complete transport of the state archives, the most valuable books and manuscripts from libraries, as well as all exhibits from existing museums, along with the evacuation of the people. As the Bulgarian troops advanced from the east, the evacuation process went under way, and on October 26th, the employees of the War Ministry as well as foreign diplomatic representatives and officials, around a thousand people, left the Red Cross Niš railway station. Despite the huge efforts of the Serbian Army in defending the country, and due to the truancy of allied forces eagerly awaited in Skopje and Niš, the German-Austro-Hungarian troops broke the Serbian resistance in the north and on November 6th Bulgarian troops advancing from the east entered the city of Niš.

KEYWORDS: City of Niš, War Capital, Kingdom of Serbia, Bulgaria, Evacuation, Red Cross, Central Powers